

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**АКАДЕМИК Д.А. АЛЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ
ЭКОНОМИКА ИЗИЛДӨӨ БОРБОРУ
Диссертациялык кеңеш Д.08.06.330**

Кол жазма укугунда
УДК 631.1(575.2)(043.3)

УСЕНОВ ЭРНИС КОЙЧУМАНОВИЧ

**АГРАРДЫК СЕКТОРДОГУ ИРИ ӨНДҮРҮШТҮН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН
ЖОГОРУЛАТУУНУН
ЭКОНОМИКАЛЫК МЕХАНИЗМИН ӨРКҮНДӨТҮҮ
(Кыргыз Республикасынын материалдарынын негизинде)**

Адистиги 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу (экономика, уюштуруу жана ишканаларды, тармактарды, комплекстерди башкаруу)

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган
диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2007

**Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
академик Д.А. Алышбаев атындагы Экономика изилдөө борборунда аткарылды**

Илимий жетекчиси:	экономика илимдеринин доктору, профессор Орузбаев Асангалый Умурзакович
Расмий оппоненттер:	экономика илимдеринин доктору, профессор Абдымаликов Кыдыр Абдымаликович экономика илимдеринин кандидаты Молдокулова Башарат Жолдошовна
Жетектөөчү мекеме:	КМКТАУнун Экономика жана менежмент институту, 720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч., 34б

Диссертация 2007-жылдын «_11_ майда_ саат 14⁰⁰дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Экономика Изилдөө Борборундагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.08.06.330 диссертациялык кеңештин жыйынында жакталат.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чуй проспекти, 265а, 1-кабат, Кичи зал.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.
Автореферат 2007-жылдын _9_ апрельде__ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
э.и.к., профессор

И.Атангаев

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Мурдагы план түрүндө жүргүзүлүүчү экономика калкты азык-түлүк менен камсыз кылууда, белгилүү бир ийгиликтерге жетишкендигине карабастан, иш жүзүндө мамлекеттик менчиктин басымдуу болушу жана административдик системанын үстөмдүгү, социалистик өндүрүш мамилелерин бузуп, өлкөнүн экономикасынын өнүгүшүнө чоң зыян келтирген. Ошондой эле карыздар сазынан чыгып, рентабелдүү иштөө мүмкүнчүлүгүн түзүүгө ишенбестикти жараткан. Мына ошондуктан мурдагы союздун курамына кирген республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда да эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап, экономиканын менчик мамилелеринде, чарба ишин жүргүзүүнүн формаларында жана методдорунда, жалпысынан айтканда, экономикалык мамилелердин бүткүл комплексинде терең өзгөртүүлөрдү жүргүзүүгө байланыштуу рынок экономикасынын мамилелерин өздөштүрүүгө багыт алынган. Анын өлкөдө толугу менен орношу үчүн коомдук түзүлүштүн трансформациясы жүрүүдө.

Республиканын экономикасында маанилүү орунду ээлеген агрардык сектор үчүн бул өзгөчө мааниге ээ, себеби өлкөдө жүргүзүлүп жаткан реформанын ийгилиги, айыл чарбанын агро өнөр жай комплекси жана аны менен кайчылаш тармактардын жалпы абалына байланыштуу. Бул республиканын калкынын 60%тен ашыгы айыл жеринде жашашы жана өлкөнүн ички дүң продукциясынын маанилүү бөлүгүн алар өндүрүшкөндүгү менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан, агрардык экономикада жүргүзүлүп жаткан реформанын проблемаларын окумуштуулар менен практиктер ар тараптуу терең изилдөөгө өзгөчө көңүлдөрүн бөлүүдө. Агрардык реформанын негизги максаты менчик мамилелерин өзгөртүп, чарба иш-аракеттерин жүргүзүүнү натыйжалуу өнүктүрүүчү жаңы формаларын түзүү болгон.

1991-жылдан баштап Кыргызстандын агрардык секторунда мамлекетке, колхоз жана совхоздорго тиешелүү мүлктү жеке менчиктештирип, экономиканын жаңы мамилелерине ылайык өзгөртүүгө багытталган агрардык реформаны жүргүзүүнүн натыйжасында менчик жана чарба ишин жүргүзүүнүн ар түрдүү формаларына негизделген көп тармактуу экономика орун алып, менчик формаларында жана укук негиздеринде маанилүү өзгөрүүлөр болду. Адамдардын аң-сезимдеринде позитивдүү жылыштар байкалды.

Ушуну менен бирге өлкөдө жүргүзүлүп келинген реформаларга объективдүү экономикалык мыйзамдардын таасир этишине анча маани берилбей, субъективизмдин жана администратташтыруунун биринчи орунга коюлуп келгендиги, реформанын стратегиясын ишке ашыруу боюнча илимий негизде кылдаттык менен ойлонуштурулган, так программанын болбогондугу, мурдагы союздун курамындагы республикалар менен болгон чарба байланыштарынын үзүлүшүнө байланыштуу материалдык жана техникалык ресурстардын келбей калышы, экономиканын туруксуздугу – айыл чарба өндүрүшүн өтө оор экономикалык жана социалдык кырдаалга алып келди.

Андыктан, айыл чарба өндүрүшүнүн учурдагы өнүгүшүнө объективтүү баа берип, аны андан ары өнүктүрүү стратегиясынын негизги багыттарын келечекке аныктап, агро өнөр жай комплексинде илимий техникалык прогресстин, менежменттин, маркетингдин азыркы жетишкендиктерин ишке киргизүү жана натыйжалуу иштеген жаңы айыл чарба түзүлүштөрүн түзүп, алардын иш-аракеттеринин экономикалык механизм өркүндөтүү азыркы учурдун актуалдуу маселелеринин бири.

Проблеманы изилдөө деңгээли. Бул проблема экономика илиминин белгилүү окумуштуулары Россияда А.В. Чаяновдун, И.В. Туган – Барановскийдин, Я.Э. Абалкиндин, Н.И. Буздалованын, А.А. Шутьковдун, А.Ф. Серковдун, В.Р. Боевдин, В.В. Милосердевдин, Е.Ф. Злобиндин ж.б., ал эми Борбордук Азияда болсо Я.А. Аубакировдун, А.К. Кошановдун, Г.А. Калиевдин, Э.А. Акрамовдун, Р.К. Рахимовдун, Т.К. Койчүевдин, Ж.С. Лайлиевдин, А.У. Орузбаевдин, К.А. Абдымаликовдун, М.Б. Балбаковдун, Ш.М. Мусакожоевдин, К.А. Атышевдин, К.И. Идиновдун, Ж.М.

Батыркановдун, Ж.С. Жаиловдун, Ж. Жумабаевдин ж.б. эмгектеринде теория – методологиялык жактан иштелип, жарыкка чыккан.

Бирок жогоруда аталган проблемалардын ар кандай аспектилерин атамекендик жана чет элдик адистер менен бир нече ирет изилденгенине карабастан, Кыргызстандын агрардык экономикасынын учурдагы шартына байланыштуу бул маселе өтө курч мааниге ээ болууда. Мына ушул проблеманы чечүү керектиги, диссертациянын темасын, анын максатын илимий жана практикалык маанилүүлүгүн тандап алууга шарт түздү.

Изилдөөнүн максаты агрардык сектордо чарба ишин жүргүзүүнүн натыйжалуу формаларын аныктап, алардын иш аракеттеринин экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн теория-методологиялык негизин иштеп чыгуу жана негиздөө болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына ылайык, төмөнкү маселелер коюлган:

- менчик жана чарба ишин жүргүзүүнүн ар түрдүү формаларына негизделген түзүлүштөрдүн теория-методологиялык аспектилеринин концептуалдык негизин аныктоо;
- ири чарба иш-аракеттеринин анализинин негизинде алардын натыйжалуулугун көрсөтүп, айылда кооперация жана интеграцияны кеңири өнүктүрүү керектигин сунуш кылуу;
- ири айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү жолдорун негиздөө;
- жалпысынан айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу жана элеттиктердин социалдык маселелерин чечүү боюнча сунуштарды иштеп чыгып, сунуш кылуу.

Диссертациялык иштин темасынын ири илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейинки «Комплекстүү өнүгүүнүн негиздери», Айыл, суу чарба жана кайра иштетүүчү өнөр жай министрлигинин айыл чарбаны өнүктүрүү боюнча атайын программалары жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Экономика изилдөө борборунун изилдөөлөрү менен байланышта.

Иштин илимий жаңылыгы. Рынок экономикасы мамилелерин өздөштүрүү шартында айыл чарба өндүрүшүндөгү ири ишканаларды натыйжалуу иштетип, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында алардын иш-аракетинин экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн теория-методологиялык негиздери иштелип чыкты. Төмөнкүлөрдү илимий жайылыкка ээ болгон элементтери бар деп белгилөөгө болот:

- экономикалык процесстерди изилдөөгө системалык мамиле кылуу менен чарба түзүлүштөрүнүн, айыл чарба өндүрүшүнүн азыркы уюштуруу-укуктук формалары катары экономикалык маңызы аныкталды;
- айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн учурдагы проблемаларын чечип, тармактын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында айылда кооперативдик кыймылды жана интеграцияны кеңири өнүктүрүү керектиги негизделди;
- айыл-кыштактарда социалдык чөйрөнүн жана рынок инфраструктурасынын абалы каралып, эмгек өндүрүмдүүлүгүн өстүрүүнүн негизги факторлорунун бири катары аларды андан ары өнүктүрүүнүн жолдору аныкталды;
- агрардык сектордо чарба ишин жүргүзгөн ири өндүрүш иш-аракеттеринин индикативдик пландаштырылуусун жакшыртуу негизинде натыйжалуулугун жогорулатуу жолдору сунушталды;
- айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн экономикасын чыңдоо максатында алардын каржы маселесине байланыштуу абалын андан ары жакшыртуу жоболору негизделди.

Изилдөө обьекти Кыргыз Республикасында коомдук түзүлүштү кайра куруу учурунда агро өнөр жай өндүрүшүндө уюштуруу-экономикалык өзгөрүүлөр болду.

Изилдөөнүн предмети катары айыл чарба өндүрүшүндөгү ири ишканалардын натыйжалуулугун жогорулатуу маселеси жана аны чечүү жолдору каралды.

Изилдөөнүн теория-методологиялык негизи катары заманбап экономикалык теориянын жоболору, айыл чарба өндүрүшүнүн чарба механизмдин өркүндөтүү маселелери боюнча агрардык экономика тармагындагы кыргыз, орус жана чет элдик окумуштуулардын, адистердин монографиялары, макалалары, илимий билдирүүлөрү колдонулду.

Изилдөөнүн маалыматтык базасын Кыргыз Республикасынын Президентинин, өкмөттүн жана Жогорку Кеңештин расмий документтери, материалдары, Улуттук статистикалык комитетинин статистикалык жыйнактарынын маалыматтары, мезгилдүү басмасөз каражаттарында басылып, жарыкка чыккан эксперттердин баа берүүлөрү жана башка ачык маалыматтар түздү.

Диссертациянын коргоого алынып чыккан негизги жоболору:

1. Агрардык сектордун рынок экономикасы мамилелерине өтүшүнүн теория-методологиялык проблемалары:

- экономикалык системанын трансформациясы анын натыйжалуулугу жогорулаган учурда гана мааниге ээ болот. Эгерде реформа экономиканын кыйрашына алып келсе, анда анын стратегиясында, тактикасында жана методдорунда ката кетирилген болот. Муну биз Кыргызстандын агрардык секторунда жүргүзүлүп келинген реформанын натыйжаларынан деле көрүп жатабыз. Менчик формаларынын көп түрдүүлүгү айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги шарты катары каралып келинген. өндүрүштүн натыйжалуулугу муну менен аныкталбайт. Кандай гана менчик формасы болбосун, эгерде ишкерлердин экономикалык кызыкчылыктарынын ишке ашуусуна объективдүү шарт түзүлбөсө, ал натыйжа бербей тургандыгы көрсөтүлдү.

- Кыргызстанда мурдагы агрардык түзүлүштөрүн жалпы жонунан менчиктештирилиши көрүнүктүү натыйжа берген жок. Себеби анын маңызы кыйратууга негизделген. Рынок экономикасы мамилелеринин шартында иштөөчү жаңы түзүлүштөрдү акырындык менен жаңы шартка ылайыкташтырып өзгөртүш керек эле.

2. Агро өнөр жай өндүрүшүндөгү ири ишканалардын чарба иш-аракетинин анализи:

- изилдөө жыйынтыктарынын анализи жана өткөн жылдардын практикасы майда товардык дыйкан (фермер) чарбалары айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн жеке жана коллективдик кызыкчылыктарын жакшы айкалыштырган ири коллективдик чарбаларга альтернатива боло албастыгын көрсөттү

- айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатында кооперацияны, интеграцияны кеңири өнүктүрүү аркылуу айылда ар кандай кооперативдерди, акционердик коомдорду, ассоциацияларды жана башка ири айыл чарба бирикмелерин түзүү керектиги сунуш кылынды.

3. Экономикалык механизмди өркүндөтүү жана ири өндүрүш иш-аракетинин натыйжалуулугун жогорулатуу:

- колдо болгон эмгек, жер жана материалдык ресурстарды натыйжалуу пайдалануу жана эмгек, технология тартибин жогорулатуу үчүн агрардык сектордогу ири айыл чарба ишканаларынын иш-аракеттерин пландаштырууну жакшыртуу жолдору каралды.

- айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн каржы маселесине байланыштуу проблемасын чечүү максатында, айылда кредиттик кооперативдерди жана ипотека түрүндө кредиттөөнү кеңири өнүктүрүү керек. Бул аларга алдынкы технологияларды өздөштүрүүгө, жаңы техникаларды жана башка өндүрүш каражаттарын сатып алууга жардам берет.

- айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатып, айылдын социалдык проблемаларын чечүүдө мамлекет негизги ролду ойнойт. Андыктан, мамлекет жөнгө салуучу негизги багыттар белгиленди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациянын негизги жоболорун, корутундуларын жана сунуштарын айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу маселелеринин үстүнөн иштеген адистер, илимий-изилдөө мекемелер жана

ошондой эле жогорку айыл чарба окуу жайларында атайын курстарды окуу учурунда колдонушса болот.

Алынган натыйжалардын экономикалык жактан маанилүүлүгү. Айылда интеграцияланган ири чарбаларды түзүп, алардын иш-аракетинин экономикалык механизмдин өркүндөтүү боюнча берилген сунуштар агро өнөр жай өндүрүшүнүн экономикасын чыңдап, жалпысынан өлкөнүн социалдык жана экономикалык проблемаларын чечүүгө жардам берет.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Иштин жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын 2003-жылдагы биринчи айыл чарба каттоосуна анализ берүү үчүн жана бүткүл дүйнөлүк жаштар Ассамблеясы коомдук бирикмесинин «Жаңы идеяларды издөө» деген фонду уюштурган программа боюнча Талас облусундагы Карабуура районунун дыйкандарын айыл чарба кооперативин түзүүгө окутуп үйрөтүүдө колдонулган.

Изилдөөнүн апробациясы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана корутундуларынын натыйжалары ар кандай семинарларда, илимий-практикалык конференцияларда, билдирүүлөр жасалып, талкууланды:

- И. Арабаев атындагы КМУнун 50 жылдыгына карата арналган эларалык илимий-практикалык конференцияда «Кыргызстандын 2010-жылга чейинки комплекстүү өнүгүүнүн негиздери» деген программасын ишке ашырууда адам факторунун ролу» И. Арабаев атындагы КМУ. Бишкек, 2002.

- И.Арабаев атындагы КМУнун 50 жылдыгына карата арналган жогорку окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференцияда «Чыгыш жана Батыш: цивилизациялардын диалогу» И. Арабаев атындагы КМУ. Бишкек, 2002.

- Эларалык тоолор жылына арналган эларалык илимий-практикалык конференцияда «Кыргызстандын тоолуу региондорун өздөштүрүү боюнча КАУнин илимий-техникалык потенциалы» КАУ. Бишкек, 2002.

- Биринчи эларалык илимий-практикалык конференцияда «Экономика рынокко өтүү процессинде». КТУ «Манас», Бишкек, 2003.

- Кыргыз Республикасынын 2003-жылдагы биринчи айыл чарба каттоосунун жыйынтыктарына арналган семинарда. Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитети. Бишкек, 2004.

- Бүткүл дүйнөлүк жаштар Ассамблеясынын коомдук бирикмесинин «Жаңы идеяларды издөө» деген фонду тарабынан уюштурулган семинарда. Талас, 2005.

Иштин жарык көрүшү. Диссертациянын негизги мазмуну.16,0 б.т. жалпы көлөмү менен 10 илимий эмгекте басылып жарыкка чыккан.

Иштин курамы жана көлөмү. Иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутунду, 148 колдонулган адабияттардын тизмесинен туруп, 166 бетти, 20 аналитикалык таблицаны, 4 тиркемени, 1 сүрөттү камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Агрардык сектордун рынок экономикасы мамилелерине өтүшүнүн теория-методологиялык проблемалары» деген биринчи бөлүмдө менчик мамилелеринин өзгөрүшү менен коштолгон көп тармактуу экономиканын орун алып, өнүгүшү жана ири өндүрүш иш-аракетинин экономикалык механизмдин негизги жоболору каралган.

Рынок экономикасы мамилелерине өтүү, экономикалык системанын бардык тармактарынын трансформациясын божомолдойт. Ал менчик формаларынын жана коомдук жашоо-турмуштун жалпы өзгөрүшү менен коштолот. Аны көптөгөн факторлор мүнөздөйт. Алардын негизги фактору, менчик мамилелери.

Менчик мамилелери социалдык-экономикалык мамилелердин негизи болуп, өндүрүш мамилелеринин бардык элементтерин кыймылга келтирет жана алдыга жылдыруучу максаттар, стимулдар, экономикалык кызыкчылыктар, чарба ишин жүргүзүү формалары, методдору тыгыз байланышта болорун көрсөтөт. Ошондуктан, рынок

экономикасы мамилелерине өтүүгө байланыштуу жүргүзүлгөн реформанын башаты менчик мамилелеринин трансформациясы менен башталат.

Кыргызстанда менчик жана чарба ишин жүргүзүү формаларын өзгөртүп, рынок экономикасы мамилелерин өздөштүрүүгө байланыштуу жүргүзүлүп жаткан агрардык реформаны үч этапка бөлсө болот.¹

Агрардык реформанын 1991-1995-ж.ж. туура келген биринчи этабында жеке менчикке негизделген ишкердүүлүк иш-аракеттерин өнүктүрүү үчүн нормативдик-укуктук актылар кабыл алынган.

Атап айтсак, 1991-жылдын 10-ноябрь айындагы «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасында жер жана башка өндүрүш мамилелерин калыптандыруучу иш-чараларды камсыз кылуу жана ишке ашыруу жөнүндө» деген атайын мыйзам.

Ал мыйзамда чыгашалуу жана рентабелдүүлүгү 15-20 %тен төмөн болгон колхоздордун жана мамлекеттик айыл чарба ишканаларынын ордуна дыйкан (фермер) чарбаларын, алардын ассоциацияларын жана кооперативдерди түзүү каралган. Аларга мамлекеттик жерлерди пайдалануу укугу менен жерге ээликти бекитүү белгиленип, көп тармактуу экономиканы өнүктүрүүгө багыт алынган.

1991-1993-жылдары айыл жеринде 18 миңден ашык дыйкан (фермер) чарбалары түзүлгөн.

Реформанын экинчи этабы 1996-2000-жылдарды камтыйт. Бул жылдары жер үлүштөрүн пайдалануу институту киргизилип, жерди мураска калтырууга, күрөөгө коюуга, ижарага берүүгө кенен укук берилген. Айыл чарба өндүрүшүндө колдонулган жерлердин 75 %и ушундай үлүштөргө бөлүнүп берилген.

1995-1997-жылдары жер жана агрардык реформанын программасына ылайык 287 совхоз жана 178 колхоз кайрадан өзгөртүлүп уюштурулган. Бардык колхоздор менен мамлекеттик чарбалардын мүлктөрү 717,1 млн сомго бааланып, совхоздордуку 343,3 млн сомду, колхоздордуку 373,8 млн сомду түзгөн.

1998-жылдын 17-октябрь айында өлкөдө жүргүзүлгөн референдумдун негизинде жерге карата жеке менчик институту конституция менен бекитилип, мындан ары жер товар катары колдонула баштаган. Жерге карата жеке менчик институтунун киргизилиши дыйканды жердин ээси гана кылбастан, анда өндүрүлгөн продукциялардын да ээси кылган.

1998-жылы мурдагы 465 колхоз жана совхоздордун ордуна ар кандай уюштуруу-укуктук формадагы 45221 жеке чарба, анын ичинде 18776 дыйкан (фермер) чарбалары, 675 коллективдик-дыйкан чарбалары, 345 айыл чарба кооперативдери, 54 акционердик чарбалар, 276 коллективдик-дыйкан чарбалардын ассоциациялары түзүлгөн. Республика боюнча мамлекеттин жана муниципалитеттин менчигинен айыл чарбасына тиешелүү өндүрүшкө 555 миң га., коллективдүү чарбалардын пайдалануусуна 266,8 миң га, дыйкан (фермер) чарбаларына 701,5 миң га. жер берилген.

Агрардык реформанын үчүнчү этабы 2001-жылы башталып, бүгүнкү күнгө чейин уланып келет. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитетинин 2005-жылдагы маалыматтары боюнча 111 мамлекеттик, 1124 коллективдик жана 300162 дыйкан (фермер) чарбалары иштеп жатышат. Коллективдик айыл чарба ишканаларынын жалпы үлүш менчигине 1212,2 миң га., дыйкан (фермер) чарбаларына 913,7 миң га, калктын жеке көмөкчү чарбаларына 188,3 миң га жер бөлүнүп берилген.

Бүгүнкү күндө жер үлүштөрүндө эмгектенген адамдардын жалпы орточо саны 926,6 миңди, анын ичинен Ош облусунда 272,5 миң, Жалалабатта 208,6 миң, Чүйдө 139,1 миң, Таласта 52,2 миң, Нарында 60,0 миң, Баткенде 87,9 миң жана Ысыккөлдө 86,3 миң адамды түзөт. Бул, этаптын маанилүү маселеси, айылда кооперативдик кыймылды жана интеграцияны өнүктүрүүнүн негизинде майда товардык дыйкан (фермер) чарбаларынын натыйжалуулугун жогорулатуу, АӨКнин продукцияларын сатуу базарларын түзүү жана

¹ Орузбаев А. В., Кубаев Б. и др. Формирование и развитие агробизнеса в условиях трансформирующейся экономики. – Б.: ИД «Наука и образование». – 2002.– 316 с.

айыл чарба ишканаларына кызмат көрсөтүп тейлөөчү инфраструктураларын түзүү жана маркетинг кызматтарын өнүктүрүү болуп саналат.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктарына таянып, өлкөнүн экономикасынын айыл чарба тармагында жүргүзүлүп келинген өзгөртүүлөр агрардык өндүрүштүн натыйжалуу өнүгүшүнө жана эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнө анча деле шарт түзө алган жок деп айтууга болот. Себеби, реформанын баштапкы этабында шашылыш түрдө жеке менчик тобун түзүүгө багытталган мыйзамдар жакшы ишке ашпай калган жана анда экономиканын агрардык секторунда чарба ишин жүргүзүүнүн мурдатан бери түзүлүп келинген экономикалык, тарыхый жана социалдык шарттары эске алынган эмес. Натыйжада, айыл чарба ишканаларын рынок экономикасынын жаңы мамилелерине ылайык өзгөртүүгө кайдыгердик мамиле жасалган.

Биздин оюбуз боюнча айыл чарба ишканаларын өлкөбүздүн өзгөчөлүктөрүн жакшы билбеген чет элдик кеңешчилердин кеңеши боюнча эмес, өзүбүздүн окумуштуулардын илимий негизделген сунуштары боюнча акырындык менен шашпай рынок экономикасы мамилелерине ылайыкташтырып, өзгөртүш керек эле. Биз, Кыргызстанда айыл чарба экономикасындагы реформаны эларалык валюта фондунун кысымы менен «эстен таюу» (шоковая терапия) жолу аркылуу жүргүздүк. Натыйжада АӨКнин мурдагы калыптанган системасы толугу менен кыйрап, ири өлчөмдөгү финансы жана материалдык чыгымдарга учурадык.

Дүйнөлүк тажрыйбалар көрсөткөндөй өнүгүүнүн жаңы жолуна, анын ичинде рынок экономикасы мамилелерине өтүү учурунда реформанын тез арада жүргүзүлүшү дайыма эле өзүн-өзү актаган эмес. Россиянын айыл чарба илимдери академиясынын академиги Н.И. Буздалов бул жөнүндө минтип жазган: – «Агрардык реформанын жүрүшү учурундагы өзгөрүүлөр, эволюция мүнөзүнө ээ болуп, бул чектен чыкпаш керек»¹. Бардыгы шашылыш түрдө жүргүзүлүп, жакшы ойлонуштурулбаган кадамдар жасалып, бул өз кезегинде малдын азайышына, ири асыл тукум жана үрөнчүлүк чарбаларынын кыйрашына алып келген.

Айылда жүргүзүлгөн реформанын негизинде түзүлгөн жаңы чарбаларга мамлекет тарабынан жетиштүү колдоо көрсөтүлгөн эмес. Натыйжада, алардын өнүгүшүнө баштапкы капиталдын жоктугу чоң тоскоолдук кылган. Себеби, өзүнүн ишин андан ары улантып, өндүрүш имараттарын (фермаларды, кампаларды, кырманларды ж.б.) куруу үчүн жана тартыш болгон, айыл чарба техникаларын (мүлктү бөлүштүрүп, менчиктештирүү учурунда ар бир 100 дыйкан (фермер) чарбасына 8 трактор, 6 автоунаа, 1 үрөн сепкич, 1 чөптү жыйнап-пресстөөчү агрегат туура келген) ж.б. сатып алуу үчүн чарбаларга ири өлчөмдөгү акча-каражаттар керек болгон.

Албетте, ал учурда калктын мындай каражаттары болгон. Атап айтсак, 1990-жылы Кыргызстандын калкынын мамлекеттик акча сактоочу кассасында 2 млрд рубль же 2720 млн АКШ доллары (132 млрд сом) бар эле. Мындай ири өлчөмдөгү акча каражатка ээ болуп, калк өзүнүн чарба иш-аракеттерин ийгиликтүү улантып кете алмак. Бирок гиперинфляциянын (1991-1993-жж. = 3500%) жана рублды сомго алмаштыруунун (курс: 200:1) каталыгынын натыйжасында калктын көп мууну жылдар бою топтогон каражаттарынан айрылган. Мындан тышкары, мүлктү мамлекеттен ажыратып, менчиктештирүү учурунда Кыргызстандын калкы өлкөнүн байлыгындагы 70 жыл аралыгында топтогон өзүнүн үлүшүнөн да айрылган. Себеби, байлыкты бөлүштүрүү учурунда өлкөнүн ар бир жаранына 7,5 – 10 миң АКШ долларынын ордуна 5-10 сом гана тийген².

¹ Буздалов Н. И. Общая аграрная политика Е С. // Агропромышленный комплекс СНГ: Современное состояние и перспективы. – М.: – 2004, №1. – С. 34..

² Орузбаев А.У., Калманбетова Г.Т. Основные направления реформирования сельского хозяйства в Кыргызстане. – Б.: БГУ. – 2005. – С. 74.

Мына ушул жогоруда аталган факторлор рынок экономикасына өтүү учурунда Кыргызстандын калкына өзүнүн иш-аракеттерин баштап улантууга да чоң зыян келтирген.

Өлкөнү социалдык жана экономикалык кризиске, өнөр жай, курулуш, айыл чарба ж.б. тармактарында өндүрүштүн кескин түрдө төмөндөп кетишине, калктын жакырланышына алып келген себептердин бири, мына ушул ондогон жылдар бою топтолгон байлыкты мамлекеттен ажыратып менчиктештирүү процессин жүргүзүү учурунда кетирилген каталар менен да түшүндүрсө болот.

Ушул жана башка ушул сыяктуу көптөгөн себептердин натыйжасында экономикалык реформа жүргүзүлгөн бардык тармактарда күтүлгөн натыйжаларга жетише алган жокпуз. Көпчүлүк объектилер жеке менчик формаларына өтүп, ошол эле учурда алардын иш-аракеттери токтогон. Ал эми өндүрүштүн жаңыртылышы жана анда жаңы технологиялардын колдонулушу, кошумча жумуш орундарынын түзүлүшү жөнүндө сөз кылбай деле койсо болот.

Менчиктештирилген өндүрүш токтоп калбай, тескерисинче, натыйжалуу иштеп, атаандаштык күрөшкө жөндөмдүү болуп, жогорку натыйжалуу технологияны колдонгон жаңы муундагы өндүрүшкө айланыш керек. Эгерде инвестициялар туура пайдаланылбай, жумушчулардын орду жоюлуп, өндүрүш иштебей токтоп калса, анда мамлекет мындай өндүрүшкө карата ар кандай катуу чараларды, анын ичинде өндүрүштүн ээсин өндүрүшкө жумшаган каражатынан жана жеке менчигинен да ажыратуу санкцияларын колдонушу керек. Рынок экономикасы мамилелеринин шартында өнүккөн өлкөлөрдө менчиктештирилген өндүрүштүн иштебей токтоп калышына жол берилбейт. Азыр Казакстанда айрым учурда бул метод ийгиликтүү колдонулуп жатат.

Айыл чарба реформасы дыйкандын эмгегинин өзгөчөлүктөрүн, кылымдар бою сакталып келе жаткан үрп-адаттарын жана каада-салттарын эске албай жүргүзүлгөн. Мунун натыйжасында дыйкандардын эмгеги бааланбай калды. Мындай абалга алып келген көпчүлүк себептер тамырланып кеткен. Дыйкандардын коомдук эмгекке карата мамилелери нукура айылдык эмгекчилердин эмгегине окшобой, такыр өзгөрдү. Алар жалданып иштеген адамдардай сезилип калды. Ушундай болсо да, өткөн жылдары биздин дыйкандар жашоонун өтө татаал мектебин баштарынан өткөрүп, экономиканын жаңы мамилелерине ылайык иштөөнү үйрөнүшкөндүгүн белгилеп кетүү керек. Агро өнөр жай комплексинин айыл чарба тармагында чарба иш-аракеттерин жүргүзүүнүн төмөнкү формалары орун алып, өнүгүп жатат:

- жерге жана башка өндүрүш каражаттарына карата мамлекеттик менчикке негизделген ишканалар;
- аталган өндүрүш каражаттарына карата коллективдик менчикке негизделген уюмдар (акционердик коомдор, айыл чарба кооперативдери, шериктештер);
- дыйкан (фермер) чарбалары формасындагы жеке ишкердүүлүк сектору;
- калктын жеке көмөкчү чарбалары.

Бирок бүгүнкү күндө айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугу төмөн болууда. Мунун себеби майда товардык дыйкан (фермер) чарбаларынын басымдуу болушу жана аларда акча каражаттардын тартыштыгына байланыштуу жогорку өндүрүмдүү техникалардын, асыл тукум малдын, жогорку сорттогу үрөндөрдүн, жер семирткичтердин, уулу химикаттардын ж.б. жетиштүү деңгээлде колдонулбай, иштин көбү кол менен жасалып жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Мындай абал айыл чарбаны өнүктүрүүнүн интенсивдүү жолун камсыз кыла албай, айыл чарбаны өзгөчө тоолуу райондордо натуралдык жана жарым-жартылай натуралдык чарбага өткөрүүдө. Бул өз кезегинде айыл чарбанын экспорттук потенциалын өстүрбөй, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун чала камсыз кылып жатат. Андыктан, аларды кооперация жана интеграция аркылуу бириктирип, натыйжалуулугун жогорулатуу максатында иш-аракеттеринин экономикалык механизмдин өркүндөтүшүбүз керек.

«Агро өнөр жай өндүрүшүндөгү ири ишканалардын чарба иш-аракеттеринин анализи» деп аталган экинчи бөлүмдө айыл чарбада кооперацияны жана интеграцияны

кеңири өнүктүрүү керектигин негиздөө максатында коллективдик ири чарба иш-аракеттерине анализ берилди.

Кыргызстанда дыйкан (фермер) чарбаларынын түзүлүшү жана өнүгүшүнүн тажрыйбасы, чарба ишин жүргүзүүнүн бул формасы жакынкы келечекте ири коллективдик айыл-чарба ишканаларына альтернатива боло албастыгын көрсөттү. Себеби, алардын өнүгүшүнө бир катар проблемалар тосколдук кылып жатат. Атап айтсак:

- алардын үлүшүнө тийген жер бөлүктөрү өтө эле кичинекей;
- техника өндүрүмдүү колдонулбайт;
- күйүүчү жана майлоочу майлар менен рационалдуу камсыз кылынбайт;
- айдоо аянттары которуштурулуп айдалбайт;
- алдынкы агротехникалык методдорду колдонуп сугат маселелерин чечүү кыйын болот;
- мындай чарбаларда өндүрүлгөн продукцияларды кайра иштетип сатуу мүмкүнчүлүктөрү тар болот;
- көп учурда алардын чарба ишин жүргүзүүгө керектүү агротехника, зоотехника, экономика, финансы жана башкалар боюнча билимдери болбойт;
- инвестициялык жана жүгүртүлүүчү каражаттар тартыш болот.

Бул проблемаларды интеграцияланган ири чарбалар гана ийгиликтүү чече алышат. Муну жакынкы чет өлкөлөрдүн тажрыйбалары деле далилдеп жатат. Алар бүгүнкү күндө ири өндүрүштүн артыкчылыктарын пайдалануу максатында ишканаларын чоңойтуу жатышкандарын көрүүгө болот.

Дыйкан чарбалар өздөрүнүн иш-аракеттерин, капиталын, материалдык жана эмгек ресурстарын бириктирүүнүн негизинде ассоциацияларды түзүшүп, кооперативдерге жана акционердик коомдорго биригип жатышат. Натыйжада, практика көрсөткөндөй мындан өзүнчө ишкерлер гана эмес, жалпысынан бүткүл агро өнөр жай өндүрүшү утуу жатат. Муну кийинки мисалдардан деле көрүүгө болот.

Ысыккөл облусунун Тоң районунда «Айкөл» өндүрүштүк айыл чарба кооперативи жайгашкан. Ал 1995-жылы мурдагы Ленин атындагы колхоздун ордуна уюштурулган. Кооператив түзүлгөндөн бери жер жана суу ресурстарынын өтө катаал шарттарында жөнөкөй чарбадан алгачкы топтогу үрөнчүлүк чарбасына чейин өсүп өнүгүүгө жетишкен.

Чарбанын негизги өндүрүштүк жана экономикалык көрсөткүчтөрү 1-таблицада берилген.

1-таблица

«Айкөл» өндүрүштүк кооперативинин 2005-жылдагы негизги өндүрүштүк жана экономикалык көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	өлчөө бирдиги	Саны	Көрсөткүчтөр	өлчөө бирдиги	Саны
Кооперативге тиешелүү жердин саны:			өндүрүлдү:		
айдоо аянты	га	1239	дан эгиндери	тонна	2487
алмабак	га	41	кесек тоют	тонна	4533
жайыт	га	11158	эт	тонна	205
Малдын саны:			үрөн	тонна	1200
кой баары	баш	5512	100 тубардан төл бөлүндү:		
а.и. тубары	баш	3769	козу	баш	102
топоз баары	баш	1465	кулун	баш	70
а.и. тубары	баш	510	мамалак	баш	72
жылкы баары	баш	438	Сатылды:		
а.и. тубары	баш	150	эт	тонна	163
Техника:			үрөн	тонна	870
автомашина	даана	31	Сатып алынды:		
трактор	даана	50	күйүүчү майлоочу майлар	миң сом	6300
комбайн	даана	7	запастык бөлүктөр	миң сом	129

					6
айыл чарба техникалары	даана	115	майда шаймандар	миң сом	502
Иштегендерге эсептелинген дивиденттер: акчалай	миң сом	720	курулуш материалдары	миң сом	104
а.и. иштегендер	адам	460	медикамент	миң сом	172

Эскертүү. Маалымат «Айкөл» өндүрүштүк кооперативинин 2005-ж. жылдык отчетунан алынды

Жогорку маалыматтардан кооперативдин 13288 га жери, анын ичинде 11158 га жайыты, 1239 га айдоо аянты, 5512 баш койу, 438 баш жылкысы, 1465 баш топозу жана ошондой эле 31 автомашинасы, 50 түрлүү маркадагы тракторлору, 7 дан комбайны, 120дан ашык айыл чарба техникалары жана 50дөн ашык типтүү кашарлары чабан үйлөрү менен бар экенин да көрүүгө болот.

2005-жылы кооперативде 5 млн 631 миң сом таза киреше алынып, рентабельдүүлүгү 44,6%ти түзгөнүн 2-таблицадан көрүүгө болот.

2-таблица

«Айкөл» өндүрүштүк кооперативинин 2005-жылдагы экономикалык финансалык көрсөткүчтөрү

өндүрүлгөн продукциялар	Саны	Киреше	Чыгаша	Таза пайда + чыгаша –	Рентабельдүүлүк
Азык-түлүк буудайы	4509	2144	1776	+368	20,7
Үрөндүк буудай	8698	6676	3491	+3185	9,12
Алма	720	399	294	+105	35,7
Түрлүү продукция	-	630	324	+6	0,9
Тала ч. б-ча баары	-	9843	6185	+3664	59,2
Кой эти	892	2615	2448	+167	6,9
Топоз эти	570	3865	2124	+1744	82
Жылкы эти	166	1072	1009	+63	62
Жүн	52	52	248	-196	-
Тери	-	29	13	+16	12,3
Мал ч. б-ча баары	-	7633	5842	+1791	30,7
Кооператив б-ча баары	-	18257	12626	+5631	44,6

Эскертүү. Маалымат «Айкөл» өндүрүштүк кооперативинин 2005-ж. жылдык отчетунан алынды

Кооператив жыл сайын 20 млн сом суммасына айыл чарба продукцияларын өндүрүп, аны саткандан кийин 18 млн сомдон ашык акчалай киреше алат жана андан бюджетке 400-600 миң сом чегерип турат.

Анын 1 га айдоо аянтынын кайтарымдуулугу 14-15 миң сомду түзөт.

Жыл сайын 40тан ашык каралашары жок карыларга, 300гө жакын ардегерлерге, 50гө жакын көп балалуу үйбүлөлөргө жана 20дан ашык жалгыз бой энелерге кооператив тарабынан бекер социалдык жардамдар берилип турат.

400гө жакын пенсионерге ар жыл сайын чарбанын эсебинен 500дөн 1000 сомго чейин социалдык жардам акчалай берилет.

Акыркы жылдарда кооперативдин 200дөн ашык мүчөсүнүн үйлөрү чарба тарабынан бүткөрүлгөн жана арзан курулуш материалдар алып келинип сатылган. Көп жылдан бери райондун борборунда чечилбей келе жаткан элди таза суу менен камсыз кылуу проблемасы кооператив тарабынан чечилип, 16 км аралыктагы суу түтүгү пайдаланууга берилип, айылда 30га жакын трансформатор коюлган. Жыл сайын айылдын элине 200 миң сомдон ашык суммада механизациялык кызмат көрсөтүлүп, алардын малын ветеринардык жактан тейлөө боюнча да, жардамдар берилип турат.

Ошондой эле, кооператив райондун мектептерине жана бала бакчасына дагы демөөрчүлүк жардамдарын берип келет.

Өндүрүштү илимий негизде башкаруу максатында адистештирилген 4 багыт (үрөнчүлүк, кой, жылкы, топоз чарбалар) боюнча адистер окумуштуулар менен бирдикте иш жүргүзүшөт.

Ушундай эле көрүнүштү Чүй облусунун Аламүдүн районундагы «Ветка» кооперативинен да көрүүгө болот.

Бул экономикалык жактан күчтүү чарба. Дүң продукциясы 100,0 млн дон ашык сомду, пайдасы 9,0-12,0 млн сомду, рентабельдүүлүгү 25,0%ти түзөт. Анын экономикалык көрсөткүчтөрүн 3-таблицадан көрүүгө болот.

3-таблица

«Ветка» айыл чарба кооперативинин экономикалык көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2001 ж.	2002 ж.	2003 ж.	2004 ж.	2005 ж.
Продукцияларды сатуудан түшкөн акчанын суммасы (миң сом)	65492	61064	59877	62188	74548
Таза пайда (миң сом)	19258	11849	7098	11805	15038
Рентабельдүүлүгү (%)	42,5	24,2	13,5	24,7	26,0
Дүң продукция сатуу бааларына (миң сом)	103672	108796	106136	101783	117439
Анын ичинде: өсүмдүк өстүрүүчүлүктө (миң сом)	36003	39317	41213	39298	43491
Анын ичинде: Мал чарбачылыкта (миң сом)	67669	69439	64923	62485	73948
1 га айдоо аянтынан алынган продукциянын чыгышы (сом)	22962	24944	24631	23698	28142
Негизги жана обороттук каражаттардын наркы (миң сом)	59340	63277	76800	81984	90069
Фонддун өзүн-өзү акташы (негизги + обороттук каражаттардын 100 сомуна алынган дүң продукция)	1747	1592	1382	1241	1303
Дүң киреше (миң сом)	27284	21204	24560	23506	28403
Иштеген адамдардын жылдык орточо саны	466	480	444	433	425
Эмгектин өндүрүмдүүлүгү (сом)	222473	226375	24945	215065	27632
Айдоо аянты (га)	4515	4360	4309	4295	4173

Эскертүү. Маалымат «Ветка» атындагы айыл чарба кооперативинин 2001-2005 ж. жылдык отчетторунан алынды

Бул жогоруда көрсөтүлгөн маалыматтардан кооператив «Ветка» 2005-жылы өзүнүн чарбасында өндүргөн продукцияларды сатып 74548 миң сом акчалай киреше алганын жана бул көрсөткүч 2001-жылга салыштырганда 9056 миң сомго көбүрөөк болуп 87,8 %и, таза пайдасы 15038 миң сомду рентабельдүүлүгү 26 %ти түзгөнүн көрүүгө болот.

Кооперативдин мал чарбасында жогорку азыктуу Голштинофриз жана Алатоо уйларынын тукумдук яросунун үстүнөн илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп келинет.

Чарбанын 3364 баш бодо малы, анын ичинде 1214 баш саан уйу бар. 2005-жылы сүттүн дүң өндүрүлүшү 7072 тоннаны түзүп, ар бир саан уйдан бир жылдын ичинде 6049 литр же 2001-жылга салыштырганда 1269 литрге көбүрөөк сүт саалып алынганын жана ошондой эле ар 100 баш тубар малдан алынган төлдүн өскөнүн жана башка ийгиликтерге жетишкенин да көрүүгө болот.

Чарбанын өсүмдүктөр чарбасында негизинен дан өсүмдүктөрү (буудай, арпа, сулуу, жүгөрү), кант кызылчасы, көп жылдык чөптөр, гречиха өстүрүлүп багылат. Айдоо аянттарынын курамында 50 %ин дан өсүмдүктөрү жана 5 %ин техникалык жана башка өсүмдүктөр ээлейт.

2005-жылы дан өсүмдүктөрүнүн дүң жыйналышы 6076 тоннага барабар болуп, алардын түшүмдүүлүгү 30,0 ц/га түзгөн. Анын ичинде буудайдыкы 25,7 ц/га, күздүк арпаныкы 34,4 ц/га, жаздык арпаныкы 20 ц/га, сулуунуку 41,4 ц/га, жүгөрүнүкү 78 ц/га. Мындай жогорку көрсөткүчтөргө жетишүүгө өсүмдүктөр чарбасында алдынкы агротехникалык методдордун колдонулушу, жердин которуштурулуп айдалышы, минералдык жана органикалык жер семирткичтердин, жогорку сорттогу үрөндөрдүн пайдаланылышы себеп болгон.

Демек, жогоруда жана диссертациялык иште көрсөтүлгөн башка мисалдар дыйкан (фермер) чарбаларынын ассоциациялары, өндүрүштүк кооперативдер, өндүрүш-тажрыйба чарбалары түрүндөгү интеграцияланган ири чарбалар, майда товардык дыйкан (фермер) чарбаларына салыштырганда өтө натыйжалуу экендиги далилденип жатат. Бул бекеринен эмес. Себеби интеграцияланган чарбалар айыл чарбада ишкердүүлүк иш-аракеттерин алып баруу системасынын уюштуруу-экономикалык жана укуктук формасы болуп, төмөнкүлөрдү камсыз кылууга жөндөмдүү:

- дыйкандардын кызыкчылыктарын коргоону;
- өндүрүштүн натыйжалуулугун жана рынокто айыл чарба продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну;
- айыл чарба өндүрүшү менен илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин өздөштүрүүгө шарттарды түзүүнү;
- жумушчулардын жана коллективдердин акыркы натыйжаларга материалдык жактан кызыгуусуна таасир этүүчү экономикалык мамилелерди түзүп, ишке ашырууну;
- айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана сатуу учурунда кездешүүчү далдалчылардын «жардамынан» арылууну;
- өзүн-өзү башкарууну жана демократияны өнүктүрүүнү жана айылдын социалдык проблемаларын чечүүнү.

Ушуга байланыштуу биз, бүгүнкү күндө республиканын айыл чарба өндүрүшүндө продукцияны өндүрүүдөн баштап, аны сатууга чейинки бүткүл циклды бириктирүүчү кооперацияны жана интеграцияны кеңири өнүктүрүшүбүз зарыл. Ушуну менен бирге белгилеп кетүү керек, бул маселени мурдагы колхоздорго кайрылуу деп эсептөөгө болбойт. Колхоз менен совхоздор мамлекет менен түзүлүп, башкарылчу. Жер мамлекеттин менчигинде болгон. Ал эми азыр болсо, мындай чарбалар өз ыктыярдуулуктун, пайдалуулуктун негизинде түзүлүп, дыйкандардын өздөрү менен башкарылышы керек.

Мындай чарбалар мурдагы жана азыркы рынок экономикасы системасынын бардык жакшы жактарын өзүнө алышкан. Ошондуктан, алар айылдын экономикалык гана эмес, ошондой эле социалдык маселесин да ийгиликтүү чечип, жалпысынан агрардык сектордун натыйжалуулугун андан ары жогорулатуу үчүн шарттарды түзүп беришет.

«Экономикалык механизмди өркүндөтүү жана ири өндүрүш иш-аракетинин натыйжалуулугун жогорулатуу» деп аталган үчүнчү бөлүмдө айыл чарба өндүрүшүндөгү ири ишканалардын чарба иш-аракеттеринин пландаштырылышын жакшыртып, каржы жана башка маселелерине байланыштуу проблемаларын чечип, натыйжалуулугун жогорулатуу жолдору каралды. Биз жүргүзгөн изилдөөнүн натыйжалары, агрардык өндүрүштүн ири ишканалары дээрлик бирдей эле деңгээлде техника жана ресурстар менен камсыз болуп, түшүмдүүлүгү, азыктуулугу жана өздүк наркы менен өтө айырмаланган продукцияларды өндүрүп жатышкандыгын көрсөттү. Бул ишканалардын чарба иш-аракеттеринин пландаштырылышына анча маани бербегендиги менен түшүндүрүлөт. өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууда чарба иш-аракеттеринин туура пландаштырылышы чоң мааниге ээ. Мына ушул себептен чарба иш-аракеттерин жүргүзүү планын түзүүдө индикативдик түрдө пландаштыруу принциптерин туура колдонуу менен бирге, биз менен дагы бир талапты – колдо болгон эмгек, материалдык жана техникалык, жер жана башка ресурстарды үнөмдүү пайдалануу талабын, башкача айтканда, ички мүмкүнчүлүктөрүн жана резервдерин мобилизациялап, рационалдуу пайдалануу принципин колдонуу сунуш кылынат.

Бул талапты колдонуу Кыргызстандын агрардык өндүрүшүндөгү ири айыл чарба ишканаларынын жана жалпысынан бардык чарба субъектилеринин техника жана жабдуулар менен начар жабдылышы жана алардын көпчүлүгүнүн эскилиги, күйүүчү жана майлоочу майлар, үрөн жана башка материалдар менен жетиштүү камсыз кылынбагандыгы, аларды каржылоо маселесинин да чечиле элеги ж.б. себеп болууда. Ички резервдерди жана мүмкүнчүлүктөрдү мобилизациялап туура пайдалануу принципин негиз кылуу, чарба иш-аракеттерин пландаштырылышын жакшыртуу боюнча жакынкы

чет өлкөлөрдүн тажрыйбалары, айрым коллективдер маанилүү ийгиликтерге жетишкендиктери, башкача айтканда, кыска мөөнөттүн аралыгында продукциялардын өндүрүлүшүнүн көбөйөрү, ишканалардын рентабельдүүлүгүн жана кирешелердин өсөрүн көрсөттү.

Мындай планды иштеп чыгуунун алдында өткөн жылдардагы иш-аракетке ар тараптуу терең анализ берип, кетирилген кемчиликтерди эске алуу менен алдыга коюлган иш-аракеттин негизги багыттарын туура аныкташ керек.

Андан кийин өндүрүш процессин жүргүзүү жана жумуштардын белгилүү бир түрлөрүн аткарууда колдонулуучу нормативдердин жана нормалардын системасын иштеп чыгуу зарыл. Ал айдоо аянтынын курамы жана анын дың калган үлүшү, малдын курамы, аларды багуу жана азыктуулугу, айыл-чарба маданий өсүмдүктөрүн өстүрүү технологиясы жана түшүмдүүлүгү боюнча иштелип чыгыш керек. Мындан тышкары, мындай нормативдер эмгектин, материалдык жана техникалык каражаттардын, энергоресурстардын салыштырмалуу чыгымдарынын, бир жумушчуга, техникалык каражаттарга, айдоо аянтына, малдын шарттуу башына ж.б. болгон жүк, бир жумушчуга жана айдоо аянттынын бирдигине эсептелген дүң жана товардык продукциянын, жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн өздүк наркы, ошондой эле нормативдер дүң киреше жана пайданын салыштырмалуу көрсөткүчтөрү, рентабельдүүлүктүн деңгээли боюнча да иштелип чыгыш керек. Пландын каржы бөлүгүндө чарба иш-аракеттерин жүргүзүүгө керек болуучу акча – каражаттардын көлөмү эсептелинип, алардын булактары көрсөтүлөт.

Мындан тышкары дагы, салыктар жана ар кандай төлөөлөр, пайда жана анын бөлүштүрүлүшү да, эсептелинип пландаштырылат. Ушундай эле, мамлекеттик бюджетке, аркандай фонддорго жасалуучу чегерүүлөр, банктардан алынган кредиттердин проценттерин төлөп берүүгө байланыштуу болуучу чыгымдар, амортизациялык чегерүүлөр, резерв фондусунун калдыктары, карызга алынган акча каражаттар, банктардын узак жана кыска мөөнөттөгү ссудалары да пландаштырылат.

Акыркы жылдары айыл чарба эмгек ресурстарын натыйжалуу пайдаланууга жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга аз көңүл бөлүнүүдө. Бул кемчиликти планды тиешелүү убакытка – айга, кварталга, жылга түзүп жок кылса болот.

Планда өсүмдүктөр жана мал чарбасында ресурстарды үнөмдүү пайдаландыруучу технологиялардын колдонушу караштырылышы керек.

Рынок экономикасы мамилелерине өтүү шартында айыл чарба тармагында иштешкен ишкер жана фермерлерге, натыйжалуу иштеп, туруктуу өнүгүшү үчүн мамлекет аларга керектүү акча-каражаттарды берип, тейлөөгө жаңыча мамиле кылууну талап кылат.

Айыл чарба өзүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу карызга акча каражат албай, туруктуу иштей албайт. Чарба ишин жүргүзүүнүн жаңы принциптерин орнотуу учурунда, айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуу өнүгүшү мамлекеттин каржы-кредит механизминин туура иштешине көзкаранды болот. Каржы-кредит механизми эң негизинен чарба ишин жүргүзгөн субъектилердин каржы жагынан өз алдынчылыгын жана жоопкерчилигин камсыз кылуучу экономикалык куралдардын ролун күчөтүүгө, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн каржы ресурстарын борборлоштуруп кайра бөлүштүрүү масштабдарын кыскартууга, каржы-кредит рыногун түзүүгө багытталыш керек. Азыркы учурда банк кредит берүүнүн алдында аны алуучунун иш-аракетине алдын ала баа берүүгө өзгөчө маани берет. Бул үчүн кардардын каржы маселесине байланыштуу абалы, кредитти алуу жана кайра кайтарып берүү жөндөмдүүлүгүнө баа берилет.

Мындай шарт айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнө кредит ресурстарынын рыногунда эл чарбанын башка тармактары менен бирге теңелип, катышуу мүмкүнчүлүгүнө тосколдулук кылып жатат. Буга айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугу төмөн болушу себеп болууда. Ушуга байланыштуу өзүнүн катышуучуларын тең укукта болушун камсыз кылып, алардын каржы кызыкчылыктарын коргоочу каржы системасын түзүү талап кылынат.

Ушундай система азыр Кыргызстанда жакшы өнүгө элек, анын ролун бизде кредиттик кооперативдер аткара алышат деп ойлойбуз. Ал айылда жашаган калктын бардык катмарынын убактылуу колдонулбаган акча-каражаттарын өзүндө топтоп чогултат. Кредиттик кооперативдер аны түзүүнү каалаган бардык юридикалык жана физикалык жактар, анын ичинде айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүчү өнөр жай ишканалары, ошондой эле керек-жарак кооперативдери менен түзүлсө болот. Алардын өз ыктыярлары менен бириктиришкен мүлк, үлүш жана башка салымдары кредиттик кооперативде сакталып, керек болгон учурда кредит түрүндө колдонулат

Мындай кооперативдин мүчөлөрү салым кылынган үлүштөрүнүн көлөмүнө карабастан, анын менчик ээси болушуп, бардык иш-аракеттерине катыша алышат.

Кредиттик кооперативдин мүлкү, анын жеке өзүнүн жана карызга алынган каражаттардын эсебинен түзүлөт.

Мындай кооперативдер кеңири өнүктүрүлүшү керек, себеби ал айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн, анын ичинде ири өндүрүштүн каржы маселесине байланыштуу проблемасын чечүүнүн эң ыңгайлуу формасы.

Анын иш-аракетин стимулдаштыруу үчүн ага керектүү каржы ресурстарын чогултуп топтоого салык жеңилдиктерин, жеңилдетилген шартта кредит берүү фонддун түзүү үчүн бардык деңгээлдеги бюджеттерден каражаттарды бөлүп бериш керек.

Айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн каржы маселесине байланыштуу проблемасын чечүүнүн дагы бир прогрессивдүү формасы бул узак мөөнөттөгү ипотека ссудасы. Ал кыймылсыз мүлктү, эң негизинен жерди күрөөгө койдуруп берилет.

Республикада «Ипотека жөнүндө» мыйзам 1999-жылы эле кабыл алынган. Бирок бүгүнкү күнгө чейин ал ишке ашкан жок. Себеби, аны колдонуу механизми толук иштелип чыга элек. Дыйкан өзүнүн менчиги болгон жерин банкка күрөөгө коюп кредит ала албайт. Анткени, жердин рыноктук наркы аныктала элек. Ошон үчүн банктар жерден баш тартып жатат. Андыктан жерди сатуу, сатып алуу механизмин банк күрөөгө алган жерин, дыйкан кредитин кайтара албай калган учурда сатып жиберүүгө укуктуу болгондой кылып мыйзамдаштыруу керек. Азыр болсо, а түгүл дыйкандар бири-бирине жерин сата албайт. Сатылбагандан кийин жердин баасы чыкпайт. Жерди үй сыяктуу күрөөгө коюуга ылайыкташыбыз керек. Жер рыногун ишке киргизгенден кийин, тиешелүү укуктук-ченемдик документтерди кабыл алсак, бул малчы, дыйкандын түйшүгүн бир топ эле жеңилдетмек.

Республикада мындай кредиттик институттардын түзүлүшү, өтө маанилүү. Алар бүгүнкү күндө бүткүл дүйнөдө ийгиликтүү иштеп жатышат.

КАФК түзүү менен экономиканын агрардык секторуна кредит берүү маселесине байланыштуу проблема толугу менен чечилди деп айтууга болбойт. Бул корпорация айылда монополдук кредит институтуна айланды. Ошондуктан, айылда адистештирилген банк системасын түзмөйүнчө айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн каржы жагынан камсыз кылуу проблемасын толук чечүү мүмкүн эмес. Айыл банктарынын жана алардын филиалдарынын ар бир айыл өкмөтүндө ачылышы, азыркы учурдун зарылчылыгы деп айтсак болот.

Ири өндүрүштүн жана жалпысынан бүткүл тармактын натыйжалуулугун жогорулатуу маселеси маанилүү деңгээлде мамлекеттин айыл чарбаны колдоо боюнча жүргүзүүчү саясатынын натыйжалуулугуна көз каранды. Андыктан, ал:

- агро өнөр жай өндүрүшүн турукташтырып өнүктүрүүгө;
- агрардык чөйрөгө инвестицияларды тартууга;
- айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн техника жана айыл чарба маанисиндеги жабдуулар менен камсыз кылууга;
- айыл чарба жана ага керектүү өндүрүш каражаттарын, жер семирткичтерди, күйүүчү жана майлоочу майларды, өсүмдүктөрдү коргоо каражаттарын ж.б. өндүрүүчү тармактардын ортосунда эквиваленттүү алмашууну камсыз кылууга;
- агросервис мекемелерин түзүп өнүктүрүүгө;

- айылдык ишкерлерди кредиттөө, камсыз кылуу, алардын продукцияларын кайра иштетүү жана сатуу, ошондой эле башка тейлөө кызматтарын көрсөтүү тармагында кооперативдердин орун алып өнүгүшүн коргоого;
- айылдык эмгекчилерге салык салуу базасын өркүндөтүүгө;
- сырткы экономикалык иш-аракеттерди жүргүзүү учурунда атамекендик товар өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылыктарын колдоого;
- АӨКнин чөйрөсүнө илимди өнүктүрүп, илимий иштерди жүргүзүүгө;
- айылдын социалдык чөйрөсүн өнүктүрүүгө багытталыш керек.

Айыл чарба өндүрүшүндөгү маанилүү факторлордун бири – бул адам фактору. Чарба иш-аракеттерин жүргүзүүнүн жада калса өтө прогрессивдүү ыкмалары да, айылдын социалдык жактан артта калуусун жоюп, дыйкандардын жашоо-турмушун оңдомоюнча натыйжа бербейт.

өлкөдө жүргүзүлүп келинген экономикалык реформа айылдын социалдык потенциалынын кыйратылышы менен коштолуп, аны өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу кескин төмөндөгөн. Натыйжада, социалдык объектилердин курулушуна инвестициялар дээрлик жумшалбай турак-жай, бала-бакча, мектептер курулбай калды.

Бүгүнкү күндө айыл жана шаардык калктын жашоо-турмушу шарттарындагы чоң айырмачылыктар, айылдык жаштардын шаарга жана башка өлкөлөргө кетишине алып келүүдө.

Жогоркуу квалификациялуу адистер да кете башташты. Мунун натыйжасында АӨКнин ишканалары жана уюмдарынын жетекчилер курамынын сапаты төмөндөп, айыл чарба иш-аракеттерин жогорку деңгээлде уюштуруу иштери начарлады. Азыр айыл жери мурдагы совет мезгилиндегидей дотацияларды албай, каржыланбай калган. Ошондуктан, бул тармакка бюджеттик каражаттарды көбүрөөк жумшоого туура келет. Ушуну менен бирге айылдын шаардан артта калышын жана кедейчиликти жоюу үчүн мамлекеттик колдоо талап кылынат б.а., айылдын социалдык проблемалары ар бир кыштактын конкреттүү шартына жараша республиканын жана жергиликтүү бюджеттердин эсебинен толук же жарым-жартылай каржыланып турушу керек.

Калктын жашоо деңгээлин жогорулатып, социалдык проблемаларды чечүү боюнча мурунку бийлик учурунда республиканын масштабында бир катар программалар кабыл алынган.

Бирок алар сезиле турган натыйжаларды бербей, айылдык калктын жашоо деңгээли улам барган сайын начарлоодо.

Андыктан, айыл калкы жашаган ар бир жерде эмгек жана жашоо-турмуштун, билим берүүнүн, маданияттын, медициналык жактан кызмат көрсөтүп тейлөөнүн ж.б. шарттардын жакшыртылышын жакынкы келечекте өнүктүрүү боюнча алдын ала караштырган социалдык программалары болсо туура болмок.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөнү жүргүзүүнүн натыйжасында өлкөнүн экономикасынын агрардык секторунда жүргүзүлүп келинген реформанын теория-методологиялык проблемаларына анализ берилип, анын натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги багыттары аныкталды.

Мунун бардыгы төмөнкү илимий негизделген корутундуларда жана сунуштарда орун алды.

1. Өлкөдө жүргүзүлүп келинген агрардык реформанын натыйжасында Кыргыз Республикасынын менчик жөнүндөгү мыйзамына ылайык айылда экономикалык жактан толук кандуу өз алдынчылыкка ээ болушкан, чарба ишин жүргүзүүнүн жаңы формалары орун алды. Көп тармактуу агрардык экономиканын түзүлүшү, өз кезегинде каражатын көбөйтүүгө кызыккан жана өз ишинин жыйынтыгына жоопкерчилик менен мамиле кылган айылдык ишкерлерди пайда кылды.

Айыл чарба эмгекчилери мурдагы колхоз, совхоз жерлери жана мүлкүнүн менчик ээлери, пайдалануучулары жана башкаруучулары болушуп, чарба ишин жүргүзүү формаларын эркин тандап алууга кенен мүмкүнчүлүк алышты. Мындай абал аларга ишкердүүлүк иш-аракеттерин натыйжалуу өнүктүрүп, өздөрүнүн жашоо-турмушунун жалпы дейгээлин жайылап жогорулатууга чоң түрткү берүүдө.

2. Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатып, алдынкы ийгиликтерге жетишиш үчүн чарба иш-аракеттерин жүргүзгөн бардык субъектилердин, анын ичинде ири чарбалардын иш-аракеттеринин экономикалык механизмдин өркүндөтүшүбүз керек. Ал дыйкандардын акыркы натыйжаларга кызыгуусун күчөтүп, колдо болгон өндүрүш ресурстарын жана каражаттарын, оптималдуу айкалыштырып рационалдуу пайдаландырууга, интеграциялык процесстерди өнүктүрүүгө жардам берип, агро өнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатат

3. өткөн жылдардын практикасы жана изилдөөнүн жыйынтыктары айылда жүргүзүлүп келинген агрардык реформанын негизинде түзүлгөн майда дыйкан (фермер) чарбалары коллективдик ири чарбаларга альтернатива боло албастыгын көрсөттү. Андыктан, биз аларды айыл чарба сырьелорун өндүрүүдөн баштап акыркы продукцияны – азык-түлүктү сатуу боюнча бүткүл циклды бириктирүүчү кооперациянын жана интеграциянын негизинде бириктиришибиз зарыл. Рыноктун кысымына ири чарбалар гана туруштук бере алышат. Интеграцияланган чарбалар айыл чарбада ишкердүүлүк иш-аракеттерин алып баруу системасынын уюштуруу экономикалык жана укуктук формасы болуп, төмөнкүлөрдү камсыз кылууга жөндөмдүү:

- дыйкандардын кызыкчылыктарын коргоону;
- өндүрүштүн натыйжалуулугун жана рынокто айыл чарба продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну;
- айыл чарба өндүрүшү менен илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин өздөштүрүүгө шарттарды түзүүнү;
- жумушчулардын жана коллективдердин акыркы натыйжаларга материалдык жактан кызыгуусуна таасир этүүчү экономикалык мамилелерди түзүп, ишке ашырууну;
- айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана сатуу учурунда кездешүүчү далдалчылардын «жардамынан» арылууну;
- өзүн-өзү башкарууну жана демократияны өнүктүрүүнү, ошондой эле айылдын социалдык проблемаларын чечүүнү.

4. Рыноктун шартында негизги өндүрүш каражаттары болуп иш-аракеттердин түрү аныкталса эле, рынок өзүн-өзү жөнгө салып, эмне кылыш керек жөнүндө өзү айтып турат деген түшүнүк туура эмес. Рынок экономикасы мамилелеринин шартында кылынган иш-аракетке алдын ала баа берип, аны прогноздоп, пландаштырмайынча иш-чараларды ишке ашыруу, келишимдерди түзүү, кредиттерди алуу, мүлктү күрөгө коюу ж.б. өтө коркунучтуу. Муну өткөн жылдардын практикасы деле далилдеп жатат. Чарба иш-аракеттеринин туура пландаштырылышы эмгек коллективин жакшы уюштуруп, күнүмдүк турмушка так багытты койот. Чарбанын колундагы болгон өндүрүш ресурстарын натыйжалуу пайдаландырып, эмгек жана технология тартибин жогорулатат. Ири айыл чарба Кыргызстандын агро өнөр жай өндүрүшүнүн азыркы социалдык жана экономикалык абалынын өзгөчөлүгүн эске алып, башкача айтканда, өлкөбүздүн айыл чарбасы анын ичинде ири айыл чарба ишканалары азыркы учурда айыл чарба техникалары жана жабдуулары менен өтө начар жабдылганын, алардын каржы маселесине байланыштуу абалынын жетиштүү чечиле элегин, ошондой эле эмгек жана технология тартибинин төмөндөп кетишин эске алып, чарба иш-аракеттеринин планын түзүүдө индикативдик түрдө пландаштуруунун принциптерин туура колдонуу менен бирге планды иштеп чыгып, ишке ашырууда, дагы бир талапты – ички резервдерди жана мүмкүнчүлүктөрдү мобилизациялап, рационалдуу пайдалануу принцибин колдонмо кылып алуу туура болот. Мындай принциптин колдонулушу колдо болгон ресурстарды – жерди, материалдык жана техникалык, эмгек, каржы ресурстарын үнөмдүү пайдаланууга жакшы шарт түзөт.

5. Ири айыл чарба өндүрүшүнүн каржы маселесине байланыштуу проблемасынын чечилишине айылда кредиттик кооперативдердин түзүлүп өнүктүрүлүшү чоң жардам берет.

Кредиттик кооперативдер айыл жеринде жашаган калктын бардык катмарынын убактылуу колдонулбаган акча-каражаттарын топтоштуруп, айыл чарбаны каржы-кредит ресурстары менен камсыз кылынышын жакшыртат.

Бул проблемалардын чечилишине ипотека түрүндө кредиттөө системасы да чоң мааниге ээ. Себеби, ал кыймылсыз мүлктү эң негизинен жерди күрөөгө койдуруп берет.

6. Айыл чарба өндүрүшү натыйжалуу өнүгүшү үчүн мамлекет ага ар тараптуу колдоо көрсөтүүгө тийиш.

Бул үчүн эй негизинен айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик колдоонун натыйжалуу механизм түзүү талап кылынат.

АКнин мамлекеттик калыптандуруунун негизги маселелери төмөнкүлөр болуш керек:

- агро өнөр жай өндүрүшүн турукташтыруу жана өнүктүрүү;
- өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу;
- калктын азык түлүк менен камсыз кылынышын жакшыртуу;
- айыл чарба жана экономиканын башка тармактарынын ортосунда экономикалык паритетти колдоо;

- өнөр жай жана айыл чарба жумушчуларынын киреше дейгээлдерин жакындатуу;

- агро өнөр жай өндүрүш чөйрөсүндө атамекендик товар өндүрүчүлөрдү коргоо.

Экономиканын бул секторун мамлекеттик калыптандыруунун негизги багыттары:

- айыл чарба продукцияларынын рыногун түзүү жана иштетүү;
- айыл чарба өндүрүшүн каржылоо, кредиттөө, камсыздандыруу, жейилдетилген салыктарды салуу;

- сырткы экономика иш-аракеттерин жүргүзүү учурунда атамекендик товар өндүрүчүлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо;

- АКнин чөйрөсүндө илимди өнүктүрүү жана илимий иштерди жүргүзүү;

- айылдын социалдык чөйрөсүн өнүктүрүү болуш керек.

7. Агро өнөр жай өндүрүшүн андан ары өнүктүрүү факторлорунун бири – бул айылды социалдык жактан өнүктүрүү болуп саналат. Ошондуктан, республиканын масштабында гана эмес ошондой эле өзүнчө региондун, облустун жана айылдын масштабында илимий негизделген социалдык программаларды иштеп чыгып, аларды ишке ашыруу керек.

Мындай программаларда төмөнкүлөр каралыш керек:

- айылдыктардын турак-жай, эмгек, маданий-тиричилик шарттарынын жакшыртылышы;

- соода, саламаттыкты сактоо түйүндөрүнүн түзүлүшү жана алардын кызмат көрсөтүүлөрүнүн жакшыртылышы;

- коммуникациялык системанын өнүктүрүлүшү.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГ ЭМГЕКТЕР:

1. Усенов Э.К. Бириккен дыйкан чарбалар жана алардын чарба иш-аракеттеринин натыйжалуулугу жөнүндө // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына «Тр. Центра Менеджмента и Бизнеса». – Бишкек, 2006. – №6. – С. 222–227.

2. Усенов Э.К. К вопросу о повышении эффективности сельскохозяйственного производства // Аль – Пари (Алматы). – 2006. – №3-4. – С.171–174.

3. Усенов Э.К. Ногоева Г.Н. Агро өнөр жай комплексинин айыл чарба тармагынын өнүгүшүндөгү айрым проблемалары жана аны чечүү мүмкүнчүлүктөрү // Первая науч.-практ. конф. «Экономика в процессе перехода к рынку». – Бишкек, 2003. – С. 504–507.

4. Усенов Э.К. Боконтбаева А.К. Значение агропромышленного производства в развитии индустрии туризма (на примере Иссыккульской области) // Материалы междунар. науч.-практ. конференции, посвященной Междунар. Году гор «Науч.-техн. потенциал Кыргызского аграрного университета по освоению горных регионов Кыргызстана Кырг. – Аграрный Унив. – Бишкек, 2002. – Вып. 1. – 4.2 – С. 98–105.
5. Усенов Э.К. Муктарбек кызы Ч. Земельная реформа Кыргызской Республики //Материалы межвуз. науч.-практ. конф. «Восток и Запад: диалог цивилизаций». – КГУ им. И. Арабаева. – Бишкек, 2002.–Вып.3. – С.52–56.
6. Усенов Э.К. Эламанова А.Ч. О состоянии производства и переработки сельскохозяйственной продукции в Иссыккульской области // Материалы межвуз. науч.-практ. конф. «Восток и Запад: диалог цивилизаций». – КГУ им. И. Арабаева. – Бишкек, 2002.– Вып.3.– С.56-60.
7. Усенов Э.К. Болотова М. Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун экономикалык механизмин жакшыртуу жөнүндө // Вестник КГУ им.И.Арабаева. Общественные науки. – Бишкек, 2007. – Вып. 7. – С. 369–372.
8. Усенов Э.К. Эсеналиев М.Д. Развитие рынка земли в Кыргызстане // Вестник КГУ им.И.Арабаева. Общественные науки. – Бишкек, 2007. – Вып. 7. – С. 365–369.
9. Орузбаев А.У. Усенов Э.К. Основные тенденции развития аграрного сектора // Экономика Кыргызстана: состояние и проблемы роста. – Центр экон. исслед. Нац. АН Кырг.Респ. – Бишкек, 2004. – С. 71–81.
10. Жайчибекова К., Усенов Э.К. и др. / Кооперация – айыл чарба өндүрүшүнүн келечеги. – ОсОО «Дэна» Бишкек, 2005. – 216 с.

8.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу (экономика, уюштуруу жана ишканаларды, тармактарды, комплекстерди башкаруу) адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн *Усенов Эрнис Койчуманович* аткарган «Агрардык сектордогу ири өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуунун экономикалык механизм өркүндөтүү (Кыргыз Республикасынын материалдарынын негизинде)» атту илимий изилдөөгө

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: рыноктук мамилелер, агрардык сектор, менчиктин трансформациясы, көп тармактуу экономика, ири айыл чарба өндүрүшү, агро өнөр жай комплекси, экономикалык механизм, рыноктук түзүлүштөр, менчик, кооперация, интеграциялык процесстер, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу, индикативдик түрдө пландаштыруу, каржы мамилелери, кредиттик кооперативдер, айылдын социалдык проблемалары.

Изилдөөнүн объекти Кыргыз Республикасында коомдук түзүлүштү кайра куруу учурунда агро өнөр жай өндүрүшүндө уюштуруу-экономикалык өзгөрүүлөр болду.

Изилдөөнүн негизи катары айыл чарба өндүрүшүндөгү ири ишканалардын натыйжалуулугун жогорулатуу маселеси жана аны чечүү жолдору каралды.

Изилдөөнүн теориялык жана усулдук негизин заманбап экономикалык теориянын жоболору, айыл чарбаны өнүктүрүү боюнча өкмөттүн чечимдери, нормативдик жана мыйзам актылары, аталган маселе боюнча атамекендик жана чет өлкөлүк окумуштуу экономистердин монографиялары, макалалары жана илимий билдирүүлөрү түздү.

Изилдөөнүн жетишкен натыйжалары: экономикалык процесстерди изилдөөгө системалык мамиле кылуу менен чарба түзүлүштүрүнүн, айыл чарба өндүрүшүнүн азыркы уюштуруу-укуктук формалары катары экономикалык маңызы аныкталды; айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн учурдагы проблемаларын чечип, тармактын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында айылда кооперативдик кыймылды жана интеграцияны кеңири өнүктүрүү керектиги негизделди; айыл-кыштактарда социалдык чөйрөнүн жана рынок инфраструктурасынын абалы каралып, эмгек өндүрүмдүүлүгүн өстүрүүнүн негизги факторлорунун бири катары аларды андан ары өнүктүрүүнүн жолдору аныкталды; агрардык сектордо чарба ишин жүргүзгөн ири өндүрүш иш-аракетинин индикативдик пландаштыруулусун жакшыртуу негизинде натыйжалуулугун жогорулатуу жолдору сунушталды; айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн экономикасын чыңдоо максатында алардын каржы маселесине байланыштуу абалын андан ары жакшыртуу жоболору негизделди.

Колдонуу даражасы: аталган ыкмаларды жана усулдарды иш жүзүндө колдонуу агро өнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатат.

Пайдалануу чөйрөсү: экономиканын агрардык сектору.

РЕЗЮМЕ**Усенов Эрнис Койчуманович**

**«Совершенствование экономического механизма повышения эффективности крупного производства аграрного сектора (на материалах Кыргызской Республики)»
диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по
специальности**

08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями и комплексами)».

Ключевые слова: рыночные отношения, аграрный сектор, трансформация собственности, многоукладная экономика, агропромышленный комплекс, крупное сельскохозяйственное производство, экономический механизм, процессы интеграции, повышение эффективности, индикативное планирование, финансовые отношения, кредитные кооперативы, социальные проблемы села.

Объектом исследования являются экономические и организационные изменения в сельском хозяйстве, происходящие в ходе коренной перестройки общественного строя Кыргызской Республики.

Предметом исследования является проблема повышения эффективности крупного производства аграрного сектора и пути их решения.

Теоретической и методологической основой исследования явились положения современной экономической теории, нормативные документы и законодательные акты, решения правительства по проблеме развития сельского хозяйства; а также монографии, статьи, научные доклады отечественных и зарубежных ученых экономистов по изучаемой проблеме.

Полученные результаты: с использованием системного подхода к исследованию экономических процессов конкретизирована экономическая сущность хозяйствующих формирований как современных организационно-правовых форм сельскохозяйственного производства; обоснована необходимость широкого развития на селе кооперации и интеграции в целях комплексного решения проблем сельских товаропроизводителей и повышения эффективности отрасли; предложены пути дальнейшего развития социальной сферы и рыночной инфраструктуры сельской местности, как один из основных факторов повышения производительности труда; обоснованы положения по улучшению финансового положения сельских товаропроизводителей с целью укрепления их экономики; предложены пути улучшения индикативного планирования деятельности крупных сельскохозяйственных предприятий.

Степень использования. Внедрение в практику разработанных положений позволит повысить эффективность агропромышленного производства.

Область применения. Аграрный сектор экономики.

SUMMARY

Usenov Ernis Koychumanovich

Economic mechanism perfection of effectiveness increase of large-scale agrarian sector production (on materials of the Kyrgyz Republic)

Specialty 08.00.05. – “Economics and management with national economy” (economics, organization and management by enterprises, branches and complexes) (to competition of academic degree of candidate of economic sciences)

Key words: market relations, agrarian sector, transformation of property, multistructure economics, agroindustrial complex, large-scale farm production, economic mechanism, integration processes, effectiveness increase, indicative planning, financial relations, credit cooperatives, social problems of villages

Object of research is economic and organizational changes in agriculture that happens in a course of fundamental reconstruction of the Kyrgyz Republic social order.

Subject of research is problem of effectiveness increasing of large-scale agrarian sector production and ways of its solution.

Theoretical and methodological basics of research are conditions of modern economical theory, normative documents and legislative acts, decisions of Government on agriculture development problems; as well as monographs, articles, scientific reports of native and foreign economic-scientists on studying problem.

Received results Economical essence of managing unit as modern organizational-legal forms of agricultural production is concretized with usage of systematic approach to research of economic processes;

Necessity of wide development at cooperation and integration village with the aim of problems complex solution of rural commodity producers and effectiveness increasing of branch was grounded;

It was proposed ways of further social sphere and market infrastructure development of rural area as one of basic factors of labour productivity;

It was grounded regulations on financial position of rural commodity producer with the aim of their economics strengthening;

It was proposed ways of improvement of activity indicative planning of large-scale agricultural enterprise.

Efficiency. Introduction into practice the elaborated positions will allow to increase effectiveness of agroindustrial production.

Field of application: Agrarian sector of economy.